

GHENDTSCHE TOESTANDEN

DE RIVIEREN VAN DER STEDE DAT SCOENSTE JUWEEL ES DAT DE STEDE HEEFT

DEEL 2.

WATERLOPEN MEDISCH - BACTERIOLOGISCH BEKEKEN

Langs de drassige boorden van de Schelde kronkelt (de cholera) naderbij, in de winteravond, naar dat hoopje hokken daar, en schuifelt als een schaduw onder de deur in de kamer, als een stalleken, van Jozef de glazenmaker. Het moet al wat over negen uur zijn, op de tafel staat in een cirkel licht de olielamp te branden en de klosjes zwenken nog altijd rond in de doolhof van het kantwerkkussen, waarboven het bleek gezichtje hangt van het oudste dochtertje van de vijf, een meisje van een jaar of twaalf. Ze heeft, zo moe, zo voorover gebukt, van de indringer niets bespeurd: ze werkt zonder om- of opzien door, zoals de kinderen bij ons dat gewoon zijn. En ineens begint zij te braken

en te spuwen, een troebel vocht als wei van melk, gedurig en altijd weer, we weten niet waar het vandaan blijft komen; een koude, kouder dan de winter daarbuiten, kruipt over heel haar lichaampje rond, tot aan het zakje van haar hart, hoe wij ook alles bijeenscharrelen om haar radeloos toe te dekken, en ze gaat me daar aan het roepen ...ach wat heeft dat meisje van de glazenmaker toen geroepen van de dorst (...) tot zij paarsachtig blauw begint uit te slaan, de nagels worden schoon violet gekleurd, de vingers, heel het lijfje ziet na weinige tijd doodsblauw

Uit: Aan de voet van het Belfort, Achilles Mussche, 1935 - 1945¹.

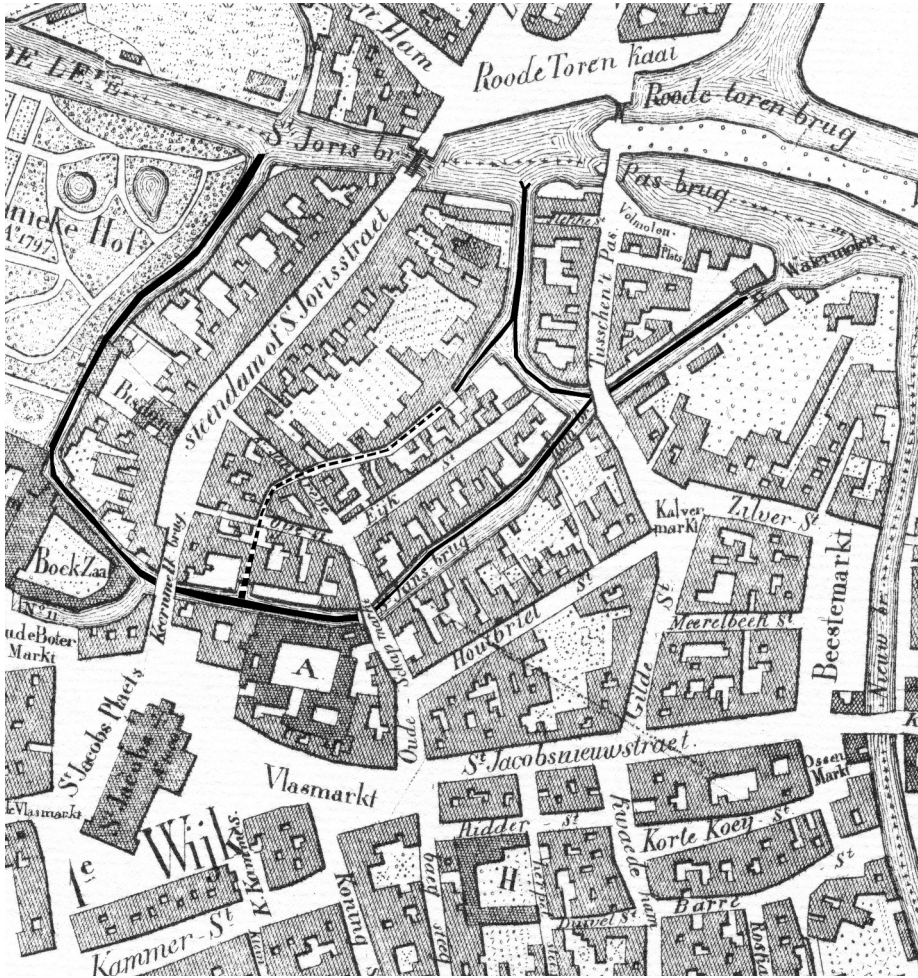
Als beschrijving van vreselijke toestanden kan dat tellen. De meest gevreesde vorm van het ziekteverloop lijkt accuraat getypeerd. Het kan heel snel verlopen. Dat is, in medische termen, de peracute vorm van de ziekte. Je volgt met benepen hart de giftige choleradampen langs de Scheldeoevers, je 'ziet' ze als het ware onder deuren binnensluipen...

Maar... er is een maar: zo verliep de ziekteverspreiding absoluut niet. In het hiernavolgende wordt gepoogd dat te verhelderen, met het Nieuwpoortje als decor.

Kwade dampen: myasmen

De *vulecheden* in het water vormden een bron van besmettelijke ziekten. Daar was men al heel lang van overtuigd. De 16de-eeuwse bewoners van de Steendam en het Nieuwpoortje, die we in deel 1 aan het woord lieten, deden dat in 1561 voluit opschrijven in een processtuk: ze riskeerden door de gebrekkige werking van de stuwen en het 'stil liggen van de wateren' *infectien, ...grootte corruptie, ja contagiuese ziekten*.²

Niet enkel in het water zelf school gevaar, zo meende men, zelfs niet in de eerste plaats daarin. In de 19de eeuw was de sterk aan invloed winnende medicalisering van het denken over menselijk welzijn en ziekte nog helemaal in de ban van een rampzalige medische dwaalleer: de myasmentheorie uit de antieke geneeskunde. Die schreef het ontstaan van allerhande ziekten toe aan 'kwade dampen', myasmen³. Wat de rol van het water betreft: het waren niet de dampen van de vervuilde waterlopen, maar de pathogene bacteriën in het drinkwater die aan de basis lagen van veel onheil. De in de 19de eeuw uit Azië over zee ingevoerde *Vibrio cholerae* bracht, als ergste en meest typische 'waterborne' (uit water voortkomende) ziekteverwekker, epidemieën en individuele ziektegevallen teweeg. De besmetting gebeurde via het drinken of het eten van voedsel, gecontamineerd door fecaal besmet water (verontreinigd door

Afb. 1. De Nieuwpoortwaterloopjes in de 19de eeuw (detail Saurelkaart, anno 1841). Oude Leiearmen vormden drie lussen in en om het Nieuwpoortje: (1) een grote lus aan weerszijden van de Steendam, (2) een middelgrote lus in het Nieuwpoortje zelf (met de 'Slekke' als noordelijke tak, in 1841 al gedeeltelijk gedempt, maar nog goed herkenbaar), en (3) een kleine lus (rechts boven) waarover de Kombrug lag.

menselijke uitwerpselen) en niet via inademen van 'kwade' dampen. Die myasmenleer betekende in de Grieks - Romeinse Oudheid een revolutionaire verandering, een rationalisering in het denken over infectieuze ziekten. Dat denken werd toen, en nog heel lang nadien, gedomineerd door de meest fantastische voorstellingen van zwarte magie, waarvan het 'kwade oog' nog

het minst extravagante was. Maar, achteraf gezien, mag die leer gerust rampzalig genoemd worden, omdat ze de medici en overheden blind maakte voor de werkelijke oorzaken van banale darminfecties en dodelijke epidemieën, nog decennia lang nadat het normale verloop van de besmettingen opgehelderd was⁴.

Het duurde lang voor er licht in de duisternis kwam en voor dit medisch algemeen geaccepteerd werd. Het duurde nog veel langer vooraleer dat doordrong in de publieke opinie. Het aanvangsfragment bovenaan dit artikel illustreert dat duidelijk. Het werd door Mussche immers neergeschreven bijna een eeuw na de ontdekking van de ware infectieweg. Zelfs nu nog vertellen sommige gidsen bloedstollende verhalen over de vervuilde waterlopen als oorzaak van cholera en andere ziekten. De term ‘sanering’ (sanitas: gezondheid) van de waterlopen werd en wordt nog steeds oneigenlijk gebruikt en tot voor kort ook misbruikt om de demping van eeuwenoude waterlopen en de sloop van oude huizen goed te praten.

Cholera in het Nieuwpoortje: nood zoekt troost

In sommige laag gelegen Gentse wijken was het erger dan elders. ‘Ce quartier abject et marécageux’, schreef Diericx al in 1815 over het Nieuwpoortje⁵. Niet toevallig werd precies daar, in het Oliestraatje, in 1832 het allereerste geval van cholera te Gent vastgesteld⁶. De bevolking nam zijn toevlucht tot het aanroepen van de aloude pestheiligen en tot bidden tot vooral Onze Lieve Vrouw om het onheil af te wenden. Hiervan getuigen nog de muurkapelletjes in de volkswijken, onder meer aan de hoek van de Sint-Jansdreef en het Oliestraatje. ‘Nood zoekt troost’ was de treffende titel van het boekje van priester - volkskundige Gabriël Celis over de Gentse muurkapelletjes. We volgen even zijn verhaal dat aanvangt in 1832.

Het eerste slachtoffer, een man uit de volkrijke wijk het Nieuwpoortje, in het Oliestraatje stierf den 26 mei. De menschen uit de wijk namen hun toevlucht tot Maria, Behoudenis der kranken, en beloofden het oprichten van een buurtkapelletje. Den zondag 29 september 1832 werd een Mariabeeldje geplaatst (...). Dagbladen van dien tijd meldden: “Om 10 uur zijn de geburen in stoet, vergezeld door verscheidene detachementen der burgerwacht, voorgegaan door een groot getal maegdekens en gevolgd door het beeld van O. L. Vrouw naar de Sint-Jacobskerk gegaen, alwaer zij de mis hebben bijgewoond. Na het eindigen der zelve is de stoet in dezelfde orde weergekeerd, en het beeld der H. Maegd op eene daer toe bestemde plaetse in de straet geplaatst. Des avonds is de straet verlucht geweest⁷.

Afb. 3. Het Mariakapelletje aan de hoek van de Sint-Jansdreef en het Oliestraatje, anno 2013 nog precies zoals zeventig jaar geleden beschreven door Celis.

Afb. 2. Een gelukkig bewaard gebleven rest van de Sint-Jansgracht, het Sint-Jansvaardeken, aan de Steendam (foto C. Puttevils, 2004).

Bij het slechten van 't Nieuwpoortje, werd de kapel ingemetseld in het (nieuwgebouwde) huis, hoek der Sint-Jansdreef en Oliestraatje. Het lieve gekleed O. L. Vrouwebeeldje staat er in een ietwat uitspringende omlijsting achter een glazen deurke.

In het drinkwater

De geneeskunde stond machteloos. Hoezeer verdienstelijke artsen, zoals wijkbewoner dokter Snellaert en vele anderen, zich ook inspanden. Zelf simpele preventieve maatregelen, die effectief hadden kunnen zijn, werden niet aange-

raden of opgelegd, simpelweg omdat men op een verkeerd spoor zat. Ergens realiseerde men zich dat. Stilaan raakte men er van overtuigd dat er onderzoek moest gebeuren. Waar zat de oorzaak? Wat kon er helpen?

Maar ook met die poging om de ziekte te begrijpen en te bestrijden, liep het in eerste instantie verkeerd. Een vrij grootschalig onderzoek in Gent uitgevoerd door de arts Du Moulin naar de oorzaken van de cholera-uitbraken (gepubliceerd in 1879) faalde jammerlijk⁸. Het was ook niet zo gemakkelijk. Water werd geput van op de vele watertrappen in allerhande waterlopen. Daarnaast kon men in de laaggelegen (arme) zones van Gent zowat overal in de bodem permanent aan water geraken op nauwelijks een paar meter diepte. Ondiepe putten waren gemakkelijk aan te leggen. Enkel in het hoger gelegen centrum, waar het grondwater dieper stak, waren er openbare waterputten van doen en waren ze er effectief⁹. Du Moulin zelf schreef dat het aanleggen van waterputten nergens zo gemakkelijk was als in Gent met zijn zandige bodem, behalve op de Blandijnberg. De enige moeilijkheid bestond er in dat men de putwanden voldoende moest kunnen versterken tegen inkalven. In geen enkele stad waren er meer waterputten en nergens werd er meer gewassen en gespoeld, schreef Du Moulin. Maar dat was wel met vuil water.

Precies in die privé putten, meer nog dan in de waterlopen, zat het gevaar verscholen. De reden daarvoor was te zoeken in het talrijk voorkomen van beerputten pal naast of dicht bij waterputten op de piepkleine koertjes, dikwijls gemeenschappelijk in gebruik voor meerdere huizen en huisjes. Amper gefilterd door eventueel zelf al verontreinigd zand, communiceerde water van de ene naar de andere, van beer naar water en omgekeerd, vooral in laaggelegen wijken met hoge grondwaterstanden. Niet toevallig huisde in die zones ook het armste deel van de bevolking, en had je daar ook de minst degelijke putten. Openbare waterputten en pompen waren schaars in Gent: er was immers nauwelijks behoefte aan. Ze stonden, zoals we al zagen, op pleintjes in hoger gelegen zones, vooral in het centrum, gelukkig relatief ver weg van beerputten.

Geen Gentenaar die in die tijden van cholera aan de waterputjes dacht. Nochtans had de Londense huisarts John Snow al langer de waterputten en pompen onomstotelijk verantwoordelijk gesteld voor de cholera uitbraken in zijn stad. Hij had het in zijn beroemde onderzoek, alom aanvaard als beginpunt van de epidemiologie als wetenschappelijke discipline, wel gemakkelijker dan zijn Gentse collega Du Moulin. Snow wist alle gevallen in de Londense Sohowijk in verband te brengen met water halen aan één enkele publieke pomp in Broadstreet met bijhorende put ... gelegen naast een beerput.

Zijn werk werd gepubliceerd in 1849 en 1855. In 1854 had Filippo Pacini de

bacterie in de uitwerpselen van cholera patiënten beschreven, maar pas in 1884 zorgde Robert Koch, de ontdekker van de tuberculosebaciil, voor een algemeen aanvaard bewijs van oorzakelijk verband tussen *Vibrio cholerae* en de ziekte.

Voor wat Gent betreft, mag gesteld worden dat het gemak waarmee men er aan (verontreinigd) water kon geraken, meer dan de armoede en de verschrikkelijke woonomstandigheden in de vele beluiken, verantwoordelijk was voor de choleradoden, zoveel talrijker dan in andere steden. Tekenend is dat de bewoners van het allergrootste beluik, Batavia, hoog op de Blandijnheuvel, zo mogelijk nog armer en slechter gevoed dan de anderen, gespaard bleven.

En als je zo arm bent dat je meer water drinkt dan bier...

Zonderling is wel dat de gewone luitjes al veel eerder een en ander vermoeden. Vandaar de populariteit van bier. Een noodzakelijke stap in het brouwproces is het koken van de wort in de brouwketels. Naast de bacteriën die de vergisting van suikers tot alcohol verstoren (als concurrenten van biergisten), worden daardoor immers ook pathogene (ziekteverwekkende) kiemen afkomstig uit het gebruikte water en ingrediënten gedood. Zo kwam het dat een kloostergemeenschap in de Londense Sohewijk, als enige in de buurt, volledige gespaard bleef van cholera. De kloosterlingen maakten geen gebruik van de openbare pomp en ze dronken enkel hun zelf gebrouwd bier.

Bier werd algemeen en op grote schaal gebruikt. Voor wie zich tevreden stelde met de lokale productie van 'kleinbier', was het goedkoop. Dat type bier, 'la petite bière dont le peuple est avide', schreef prefect Faipoult in 1805, werd verkregen door na een eerste productie, die 'goed bier' opleverde, de wort nog een tweede keer van water te voorzien en opnieuw op te koken. Daarnaast kwamen ook de 'nieuwe' gezonde dranken koffie en thee snel op. Gezond, jawel, want ook die moesten tot koken gebracht worden¹⁰.

Maar hoe goedkoop kleinbier ook was, toch bleven de armsten daarvan verstoppen. Zij liepen mede daarom het meeste gevaar. Dat probeerden de aanklagers in het hierboven aangehaalde Nieuwpoortwaterproces tot uitdrukking te brengen bij de aanhef van hun antwoord op het verweer van de schepenen in 1561: (in) *consideratie ghenomen zijnde dat een groot ghedeel vande voor(n)oemde) ghebueren, principal(ijk) van Nieupoort zo schamel ende aerme zyn dat zy meer watere dan biere drijncken.*

Ook ratten

Niet enkel microscopisch kleine bacteriën, ook heel wat grotere beesten

bevolkten de stadswaterlopen: ratten met name. Hoe afschuwwekkend, angst-aanjagend ook, in feite waren en zijn ze veel onschuldiger. Ook zij kunnen ziektekiemen dragen en verspreiden, maar de allerergste, de door rattenvlooi-en overgedragen pestbacil, was in de 19de eeuw al lang uit onze streken verdwenen.

Geen betere gids om ons het oude Nieuwpoortje te laten verkennen en rattenverhalen op te dissen dan John Flanders, alias Jean Ray (onder meer), die in de Sint-Jansdreef opgroeide. Zo beschrijft hij het Baudelovaardeken, aan de Steendam ombuigend en in het Nieuwpoortje verder lopend als Sint - Jansvaardeken¹¹.

Het eerste deel (naast de Baudelohof) liep van de Leie uit naar de Karnemelkbrug. De achtergevels van de drukkerij Buyck (naast het vroegere stadslabo), van het gleiermagazijn Rogge en van de pastorie kwamen er op uit. Het tweede deel ging weg van de brug, kwam heel geniepig uitkijken op de koer van de herberg De Galonwever en de hovingen van het patriciërshuis Schaetsaert (heden gedeeltelijk nog bestaand als huisvesting van het verzekeringskantoor Sadi Claeys), stak een tijdje weg onder de grond, en kwam dan weer buiten daar waar nu de Nieuwpoortstraat ligt. Het liep langs de achtergevel van het oude Sint-Janshospitaal, de Rolle, ging onder het ezelsbrugje aan de Oude Schaapsmarkt (...), vloeide voorbij de boeie van de brouwerij van Pol de Bieste en trok van daar naar de Volmolen, waar het door het woeelige Paswater werd in gezwolgen (...).

Het vaardeken zat meestal vol waterratten, waar de grote torenuil van Sint-Jacobs vlijtig jacht maakte en waar de fox-terriers van mijnheer Schaetsaert ongeduldig op lagen te loeren. Maar ettelijke malen per jaar 'zat er stroming in'. Hoe dat kwam, weet ik niet. Daar waren, naar men zei, de sluizen mee gemoeid, en 't voornaamste was dat er dan vis in zat (...).

Dat er vis in zat, was het voornaamste, meer bepaald voor de straatjongens rond Sint-Jacobs, de vrolijke bende van Mondje Plas, zo kleurrijk beschreven door hun gewezen lid Raymond De Cremer, alias John Flanders. Toch wel eigenaardig dat er vis kon zitten in dat ongetwijfeld sterk vervuilde water.

Meer irritatie dan gevaar

De remedie tegen dergelijke uit het water voorkomende infecties was **niet** het dempen van de oude waterlopen, zoals du Moulin samen met talrijke anderen aanbeval, maar de aanleg van degelijke rioleringen en vooral (!) van waterlei-

dingen met gecontroleerd drinkbaar water. De fecaal verontreinigde waterlopen zelf zijn niet schadelijk, voor zover ze niet gebruikt worden als drinkwater of voor het klaar maken van ongekookt voedsel. Het is overigens vrijwel onmogelijk elke inname van dergelijke kiemen te voorkomen als de hele woonomgeving, het waswater, enz. er vol van zit.

Maar dat ‘geloof’ zat er diep in. Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw was de ‘sanering’ van het waterloppennet door demping aan de orde. Allen samen zorgden de waterlopen voor de hoogst noodzakelijke irrigatie en afwatering, maar in de loop van de 19de eeuw alsmaar voor meer irritatie. Er kwam met de toen sterk stijgende bevolkingsaantallen steeds meer afval in het water terecht. Dit werd nog aanzienlijk verergerd door de lozingen van de talrijke fabrieken¹².

Met de nodige problemen uiteraard: er stak meestal weinig stroming in de gestuwde Gentse waterlopen, die meer ‘stonden’ dan ‘liepen’, zoals de buurtbewoners het uitdrukten in hun klachten. De teloorgang van de eeuwenoude spuipraktijken die gebruik maakten van de hoogteverschillen tussen Leie-Bovenshelde en Nederschelde, zorgden mede voor het snel dichtslibben van alle waterlopen. De regelmatige gespuide waterlopen (via openen en dichtens van de stuwen) evolueerden naar vervuilde grachten met stinkend, stilstaand modderwater.

Dus en derhalve, zo dacht men: toegooien die stinkboel. ‘Saneren’ noemde men dat, zeer ten onrechte. Zo goed als alle gevaar voor de volksgezondheid was immers al geweken: het verlossing brengende drinkwaternet functioneerde naar behoren.

Overlast door stank bleef echter bestaan. Het probleem werd enkel verlegd. Riolen werden aangelegd, al of niet in de oude beddingen van de waterloopjes... maar ze loosden hun vuil water nog minstens een eeuw lang in de opengebleven grote waterlopen. En vooral bij warm weer begonnen die te stinken, wellicht meer dan ze ooit gedaan hadden.

Dat moet een belangrijke factor geweest zijn in het onbehagen over de ‘vuile stad’. Stadsvlucht en de in de tweede helft van de vorige eeuw alsmaar erger wordende leegstand en verkommering van de binnenstad, werden mede daardoor in de hand gewerkt.

Maar ... het kan verkeren. Hoe dat in zijn werk ging, eerst moeizaam en inefficiënt, daarna snel en effectief, zal het onderwerp zijn van een derde en een vierde deeltje in deze kleine reeks.

Luc Devriese

met dank aan Frank Gelaude voor de vele suggesties en aan Marc Hanson voor het nalezen van de tekst.

- ¹ Mussche, A. *Aan de voet van het Belfort*, p. 207-208 in de uitgave van Mercatorfonds, Antwerpen, 1975.
- ² Stadsarchief Gent (SAG), reeks 533 nr. 227 (waterloop achter Steendam).
- ³ Het Griekse woord myasma betekent verontreiniging. In het medisch denken werd het synoniem van 'slechte lucht'.
- ⁴ Voor wat Gent betreft, zie Devriese, L., Van Gentse openbare waterputten en watertrappen. Deel 2. In: *De Heraut*, 2011, jg. 46 nr. 4, p. 10-18.
- ⁵ Diericx, CH.L., *Mémoires sur la Ville de Gand*, deel 2, Gent, 1815, p. 210.
- ⁶ Mahieu, L., Cholera-epidemieën in Gent in de 19de eeuw. In: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, 1983-1984, deel 8, p. 19.
- ⁷ Celis, G., *Nood zoekt troost. Volksdevotie te Gent 1866 – 1941*, Destelbergen, 1941, p. 55. Het verslag van het plaatsen van het beeld is ontleend aan het blad 'Den Vaderlander' van 11 september 1832.
- ⁸ Du Moulin, N. *Enquête sur les conditions hygiéniques de la ville de Gand à l'occasion de l'épidémie de choléra de 1866*, Gent, 1879, pp. 137. Het meer bekende en zeer verdienstelijke onderzoeksrapport van de artsen Mareska en Heyman betrof de ellendige woonomstandigheden in de beluiken en de katoenfabrieken in het algemeen (Mareska, D., Heyman, J., *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand*, Gent, 1845).
- ⁹ Boone, R., *Overheidszorg voor drinkwater in Vlaanderen*, Gent, 1958, pp. 293.
- ¹⁰ Faipoult, G., *Mémoire statistique du Département de l'Escaut*. Heruitgave in: *Verhandelingen. Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1960, deel 10, p. 184; Hanson, M., Gent: van brouwerijstad tot stad zonder brouwerijen. In: *Het Profiel*, 2011 nr. 6; Van de Wiele, J., *Bier en brouwerijen in het historische Gent*. VIAT brochure, 1986. Vermoedelijk vooral door de concurrentie van koffie en thee daalde het bierverbruik in Gent heel snel van 214 liter per persoon en per jaar (cijfer aangegeven bij de aanvang van de jaren 1800), tot 152 in 1835 en 94 nog geen 25 jaar later (1859). Het is niet duidelijk of deze cijfers gepubliceerd door Van de Wiele, slaan op het hoofdelijk gebruik. De Gentse brouwerijen produceerden ook voor de dorpen in de wijde omgeving (Devriese, L., Van ambachtelijk bier en internationaal textiel tot industrieel brood in de Gentse Waaistraat. In: *Tijdschrift voor industriële Cultuur*, Gent, 2005, deel 90, p. 17-20).
- ¹¹ Flanders, J., *Oude stenen en oud water*. Oorspronkelijk verschenen in 1953. Opgenomen in: *Dat was een tijd! Bundel verhalen bijeengezant, ingeleid en van nota's voorzien door André Verbeke*, Gent, 1996, p. 167. Het boek is 'voor geen geld' verkrijgbaar in het Alijnwinkeltje aan de Kraanlei.
- ¹² In recente tijden werd vooral de historiek van de chemische verontreiniging door Gentse fabrieken goed bestudeerd (Verbruggen, C., *De stank bederft onze eetwaren*, 2002, pp. 174).